

**Meervoudig ruimtegebruik in het
landelijk gebied**
een netwerk

**Nieuwe concepten, gezamenlijk leren en uitwisselen
van ervaringen in een Community of Practice:**

Plan van Aanpak tweede fase

Oskar de Kuijer, Hans de Graaf en Marc Londo

Samenvatting

De leefbaarheid van het landelijk gebied staat onder druk. Veel lokale initiatieven proberen deze situatie te verbeteren en zoeken naar samenwerking tussen landbouw, natuur, recreatie en andere functies: meervoudig landgebruik. De initiatieven hebben aangegeven behoefte te hebben aan ondersteuning. Daarom hebben 8 initiatieven samen met Habiforum het expertisenetwerk voor meervoudig ruimtegebruik eind 2001 een Community of Practice (CoP) voor meervoudig landgebruik in het landelijk gebied opgericht. Door onderling ervaringen uit te wisselen, van en met elkaar te leren en door gezamenlijk knelpunten te onderzoeken kunnen de initiatieven voor versterking en kwaliteitsverbetering van het landelijk gebied elkaar versterken en succesvoller opereren.

De aanloop van de CoP bestond uit vier dagen, waarin de initiatieven met elkaar en elkaars initiatieven hebben kennisgemaakt. Ook is verkend hoe ze doelen, thema's en werkvormen van de CoP willen vormgeven. Op basis van deze ervaringen is dit projectvoorstel opgesteld.

Doelstellingen

De doelstellingen van de CoP zijn:

- Het vergroten van de kans op succes van lokale of regionale initiatieven via uitwisseling van kennis en ervaring en inbreng van externe expertise / nieuwe concepten.
- Het gezamenlijk zoeken naar antwoorden op vragen vanuit de initiatieven en het ontwikkelen van nieuwe concepten.
- Het bundelen, vasthouden en uitdragen van kennis en leerervaringen en het ontwikkelen van nieuwe instrumenten ten behoeve van huidige en nieuwe initiatieven.
- Het stimuleren van beleid en onderzoeksinstellingen om regelgeving en onderzoek meer toe te spitsen op de behoeften van initiatieven.

Deelnemers

Het enthousiasme bij de deelnemers is groot. Gaandeweg zijn diverse andere initiatieven ook betrokken geraakt bij de CoP. Naast de deelnemers van het begin (*Stichting Toekomstvisie Lunteren, Gebiedsplan Winterswijk, Programma Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone, Project Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel, Programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik, Waardevol Woudrichem* en *Innovatieplatform Duurzame Meierij*) zullen ook initiatieven als *Stichting Duinboeren, Milieucoöperatie De Peel* en de *Boermarke Wapserveen* gaan deelnemen aan het vervolg.

Twee sporen

In het vervolg worden twee typen CoP-bijeenkomsten onderscheiden. Voor algemene uitwisseling en contacten in het netwerk zijn er twee maal per jaar *algemene CoP-bijeenkomsten*, die ook dienen voor evaluatie van de CoP en het uitzetten van lijnen naar het vervolg. Inhoudelijke verdieping vindt plaats in de *themabijeenkomsten*.

Thema's

Op vijf verschillende thema's belegt de CoP een aantal bijeenkomsten waarin bestaande praktijken (aanbod) en beoogde nieuwe praktijken (vraag) gezamenlijk tot verdieping komen. De thema's zijn:

- dialoog en proces bij meervoudig ruimtegebruik;
- meervoudige bedrijfssystemen;
- meervoudige gebieds- en bedrijfsexploitatie;
- nieuwe vormen van grondexploitatie;
- meervoudige ruimtelijke planvormen.

Er zijn 24 themabijeenkomsten voorzien in de komende twee jaar, oftewel 19,5 dagen, waarin 15 verschillende onderwerpen aan de orde komen.

Werkvormen in de themabijeenkomsten

De gekozen werkvorm verschilt per thema. Bij het thema dialoog bijvoorbeeld, waarover bij de deelnemers veel kennis en ervaring bestaat, worden sessies van één dag gehouden, waarbij uitwisseling centraal staat. Bij het thema meervoudige bedrijfssystemen bestaat een themasessie uit twee bijeenkomsten. Op dag 1 wordt een concrete case gepresenteerd, en worden de relevante vragen en knelpunten geformuleerd. Op basis hiervan wordt kort onderzoek uitgezet, waarvan de resultaten gepresenteerd worden op dag 2, enkele weken later. Zo wordt de werkvorm toegespitst op de aard van het thema, kennis en ervaring van de deelnemers en de kennisbehoefte.

Resultaten

De themabijeenkomsten hebben als belangrijkste resultaten:

- Uitwisseling en verrijking van ervaringen en expertise en beantwoording van vragen vanuit de deelnemende initiatieven.
- Nieuwe concepten van meervoudig ruimtegebruik. Voorbeelden zijn ontwerpen van meervoudige bedrijfssystemen en concepten voor meervoudige planvormen (vertaald naar structuurvisies en bestemmingsplannen).
- Gezamenlijk ontwikkelde hulpmiddelen, waaronder bijvoorbeeld een *verkenningmethode* voor het doorrekenen van de fysieke en sociaal-economische opbrengst van meervoudig ruimtegebruik, een *monitoring- en sturingssysteem*, een *procesaangepak* in de vorm van een *draaiboek en/of ideeënboek* en een *database* van projecten, projectvragen en probleemoplossingen.
- Het in- en extern uitdragen van kennis, ideeën en oplossingen voor specifieke problemen via diverse communicatiekanalen.

Ondersteuning van de CoP

De ondersteunende kerngroep bestaat uit medewerkers van KDO advies, Land & Co en Wageningen Universiteit en Research Center. KDO advies verzorgt de coördinatie en fungeert als eerste aanspreekpunt, ook voor externe ondersteuning.

Voor externe ondersteuning kan de CoP tevens rekenen op steun van Milieubiologie Universiteit Leiden, Expertisecentrum LNV en Steunpunt Plattelandsvernieuwing (activeringscel Leader+ Netwerk Nederland). Op ad-hoc basis worden naar behoefte van de deelnemers ervaringsdeskundigen van buiten de expertgroep uitgenodigd aan themasessies deel te nemen of een vraag te beantwoorden. Daarvoor worden waar nodig en wenselijk ook experts uit de netwerken van Habiforum en het Innovatienetwerk Groene Ruimte betrokken.

Bijdragen aan de CoP

De deelnemende initiatieven brengen hun kennis en ervaring in. Voor de themabijeenkomsten geldt dat elk initiatief de themabijeenkomsten zal bijwonen die voor het initiatief het meest relevant zijn: niet iedereen zal dus altijd aanwezig zijn. Voor de in totaal 20 dagen over twee jaar wordt de minimale tijdsinvestering dan ook geschat op nog geen 3 dagen per persoon per jaar. In de afgelopen bijeenkomsten bleek de deelname echter groter, vanwege het enthousiasme voor de bijeenkomsten. De initiatieven leveren ook een financiële bijdrage. Daarnaast zijn Habiforum en het Innovatienetwerk van LNV bereid bij te dragen aan de CoP, door medefinanciering, inbreng van expertise en communicatie naar derden.

CoP als netwerk

De CoP heeft de intentie door te groeien, en steeds uitwisseling te zoeken met nieuwe initiatieven. Dat gaat dan vooral op basis van functionaliteit: afhankelijk van de vragen binnen een initiatief, en de in te brengen eigen expertise, kan een initiatief aan één of meer thema's gaan deelnemen. De CoP functioneert in een sfeer van groot enthousiasme en sterke betrokkenheid, ook onderling. Het vertrouwen in elkaar is groot, en men kijkt ernaar uit om met de verschillende hier beschreven thema's aan de slag te gaan.

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
Inhoudsopgave	3
1. Inleiding.....	5
1.1 <i>Probleemstelling en achtergrond</i>	5
1.2 <i>De Community of Practice voor het landelijk gebied</i>	5
2. De CoP tweede fase	7
2.1 <i>Algemene bijeenkomsten</i>	7
2.2 <i>Thema's:</i>	8
2.2.1 <i>Dialogoog</i>	8
2.2.2 <i>Meervoudige bedrijfssystemen</i>	9
2.2.3 <i>Meervoudige gebieds- en bedrijfsexploitatie</i>	11
2.2.4 <i>Nieuwe vormen van grondexploitatie</i>	12
2.2.5 <i>Meervoudige ruimtelijke planvormen</i>	13
2.3 <i>Evaluatie</i>	14
2.4 <i>Ondersteuning van de CoP</i>	14
2.5 <i>Communicatie</i>	16
3. Te verrichten activiteiten	19
3.1 <i>Expertisegroep</i>	19
3.2 <i>Netwerk</i>	20
3.3 <i>Externe adviseurs</i>	20
3.4 <i>Kerngroep</i>	20
Bijlage I: Relatie tussen deelnemers en themabijeenkomsten.....	23
Bijlage II: Taken van kerngroep en coördinator.....	24
Bijlage III: Aanbod van expertise.....	26
Bijlage IV: Samenvatting CoP fase 1: Onderlinge kennismaking en verkenning van de aanpak	27
Bijlage V: Het CoP-netwerk.....	31

1. Inleiding

1.1 Probleemstelling en achtergrond

De leefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit van het platteland staan onder grote druk. De agrarische sector, voorheen de economische en culturele drager van het platteland, wordt in het defensief gedrongen door onder meer schaalvergroting, toenemende milieuregelgeving en lage rendementen. Door verstedelijking en functie- en bestemmingsveranderingen van agrarische bedrijven en -grond neemt het areaal landbouwgrond af. De agrarische beheerfunctie vervalt of wijzigt sterk en veelal treedt verrommeling op.

Op steeds meer plaatsen ontstaan daarom lokaal of regionaal initiatieven gericht op versterking en verbetering van de kwaliteit van het landelijk gebied. De initiatieven zoeken naar een beter samenspel tussen agrarische bedrijvigheid enerzijds en recreatie, waterbeheer en behoud van natuur, landschap en cultuurhistorie anderzijds. Deze samenwerking is ook noodzakelijk omdat de ruimteclaims voor deze activiteiten eerder toe dan af zullen nemen en het voor al deze activiteiten van belang is om weerstand te bieden aan de verstedelijkingsdruk.

Voor ruimteproblemen in het landelijk gebied wordt meer en meer de oplossing gezocht in het meervoudig gebruik van de ruimte, bijvoorbeeld in het combineren van landbouw, natuur, recreatie en waterwinning. Zo ontstaat steeds vaker een natuurlijk bondgenootschap tussen boeren, recreanten, natuurbeschermers en waterbeheerders, tegen het oprukkend rood en de verloederding van het platteland. De vele initiatieven hebben gemeenschappelijk dat de direct betrokkenen niet lijdzaam willen afwachten wat de toekomst zal brengen, maar zelf de handen uit de mouwen willen steken.

De gewenste kwaliteitsverbetering is echter complex, verloopt zeker niet probleemloos en is ook niet altijd even succesvol. Gedurende het proces van ideeënvorming, voorbereiding, visieontwikkeling, projectontwerp en -uitvoering komen steeds nieuwe vragen boven drijven en moeten steeds nieuwe antwoorden en oplossingen worden gevonden. Voorbeelden zijn (zie bijlage VI): Hoe kunnen partijen, zoals agrariërs op een technisch en sociaal-economische kansrijke manier invulling geven aan meervoudig ruimtegebruik? Hoe ziet een bedrijfssysteem eruit waarin de agrarische bedrijfsvoering is gecombineerd met bieden van ruimte voor waterberging, voor productie en beheer van natuurdoelen en dat ook een toegankelijk en aantrekkelijk landschap oplevert? Hoe ziet het omzettings- en investeringstraject eruit om vanuit de huidige naar de nieuwe bedrijfsvoering toe te groeien? En met welke regelgeving (vergunningen, e.d.), op verschillend gebied (ruimtelijke ordening, milieu- en natuurbescherming, arbo e.d.) moet rekening worden gehouden?

Praktische antwoorden en nieuwe concepten zijn nodig, maar daarvoor is niet altijd afdoende kennis of ervaring beschikbaar en ontbreken vaak hulpmiddelen en aansprekende voorbeelden. Initiatieven kunnen daardoor ernstig vertraagd worden of - erger nog - vastlopen (bijvoorbeeld bij de overgang van visie naar de realisatie daarvan) of zien zich genoodzaakt om de aanvankelijke ambitie sterk te beperken.

1.2 De Community of Practice voor het landelijk gebied

Door onderling ervaringen en kennis uit te wisselen, door van en met elkaar te leren en door gezamenlijk knelpunten te onderzoeken kunnen de initiatieven voor versterking en kwaliteitsverbetering van het landelijk gebied elkaar ondersteunen en daarmee succesvoller opereren.

Habiforum, een instelling die is opgericht ter stimulering van meervoudige ruimtegebruiken verbetering van de ruimtelijke kwaliteit, heeft daarom in 2001 KDO advies gevraagd de mogelijkheden te onderzoeken voor een Community Practice over meervoudig ruimtegebruik in het landelijk gebied. Zeven initiatieven en Habiforum zijn op basis van de verkenning een community gestart. Doelstellingen van de CoP zijn:

- Het vergroten van de kans op succes van lokale of regionale initiatieven via uitwisseling van kennis en ervaring en inbreng van externe expertise / nieuwe concepten.
- Het gezamenlijk zoeken naar antwoorden op vragen vanuit de initiatieven en het ontwikkelen van nieuwe concepten.
- Het bundelen, vasthouden en uitdragen van kennis en leerervaringen en het ontwikkelen van nieuwe instrumenten ten behoeve van huidige en nieuwe initiatieven.
- Het stimuleren van beleid en onderzoeksinstellingen om regelgeving en onderzoek meer toe te spitsen op de behoeften van initiatieven.

Initiatieven die deelnemen aan de CoP zijn:

- Stichting Toekomstvisie Lunteren
- Gebiedsplan Winterswijk
- Programma Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone
- Project Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel
- Programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik
- Waardevol Woudrichem.
- Innovatieplatform Duurzame Meierij

Daarnaast willen de initiatieven Milieucoöperatie De Peel, Stichting Duinboeren en de Boermarkte Wapserveen tot de community toetreden. Diverse andere initiatieven hebben ook interesse.

In de periode december 2001 - juni 2002 is de CoP in totaal vier dagen bijeen geweest. De eerste bijeenkomsten stonden vooral in het teken van onderlinge kennismaking en oriëntatie op de thema's en werkvormen. Meer informatie is te vinden in de 'Rapportage CoP landelijk gebied; periode december 2001 - juni 2002'. Dit projectvoorstel voor het vervolg van de CoP is gebaseerd op de ervaringen van de initiatieven in deze eerste fase. Hoofdstuk 2 gaat in op de inhoudelijke opzet, hoofdstuk 3 op de te verrichten activiteiten en hoofdstuk 4 op de begroting.

2. De CoP tweede fase

Bij de start van de community in oktober 2001 hebben de deelnemende initiatieven en Habiforum afgesproken dat het vervolg van de CoP wordt gebaseerd op de wensen van de initiatieven en de ervaringen die in de eerste vier bijeenkomsten zijn opgedaan. Uit de bijeenkomsten en andere onderlinge contacten blijkt het volgende:

- Bij de deelnemers bestaat behoefte aan een verdere verdieping op de thema's:
 - Dialoog en proces bij meervoudig ruimtegebruik
 - Meervoudige bedrijfssystemen
 - Meervoudige gebieds- en bedrijfsexploitatie
 - Nieuwe vormen van grondexploitatie
 - Meervoudige ruimtelijke planvormen
- Het is van belang om in de themasessies uitwisseling te hebben tussen bestaande praktijken op de bovengenoemde thema's en initiatieven die met vragen op een dergelijk thema zitten. Op deze wijze wordt kennisuitwisseling en nieuwe conceptontwikkeling op een efficiënte en stimulerende wijze gecombineerd en bevorderd.
- Het is aantrekkelijk verschillende vormen te hanteren bij de sessies, al naar gelang het thema en de deelnemers. De volgende vormen zijn voorgesteld:
 - Uitwerken van 'eigen' cases uit de initiatieven.
 - Expertise-uitwisseling op een bepaald thema.
 - Opstellen van bedrijfsplannen op maat.
 - Stimuleren van ondernemerschap.
 - Uitdragen van CoP-ervaringen, zowel binnen de initiatieven binnen de CoP als richting andere.
- Deelnemers stellen de algemene bijeenkomsten met de gezamenlijke initiatieven erg op prijs en hebben die als zeer nuttig ervaren. Tijdens bezoeken, wandelingen en lunches blijkt telkens weer dat veel ervaringen en kennis wordt uitgewisseld.

De twee verschillende typen sessies en de daarbij horende werkvormen worden in dit hoofdstuk nader uitgewerkt.

2.1 Algemene bijeenkomsten

Opzet: Voortzetting van de bijeenkomsten zoals die tot nu toe zijn georganiseerd. Twee keer per jaar komt de CoP samen bij een initiatief, in een programma met nadruk op educatieve excursies (laten zien van bestaande praktijken) en ruimte voor uitwisseling van kennis en ervaringen.

Onderwerp: Doel van de algemene bijeenkomsten is gezamenlijk bepalen stand van zaken en voortgang van de CoP en bezoeken praktijk van het gastinitiatief. Op deze wijze krijgen deelnemers een (gezamenlijk) beeld van succesfactoren, knelpunten en interessante ideeën voor meervoudig ruimtegebruik in het landelijk gebied. Daarnaast is doel evalueren en waar nodig bijsturen van de CoP.

Resultaat: Signaleren van nieuwe thema's, het leggen van nieuwe contacten, informatie voor potentiële deelnemers aan themabijeenkomsten, evaluatie en bijsturing CoP.

Eén van de twee bijeenkomsten per jaar worden gecombineerd met een netwerkbijeenkomst voor een breder publiek, of eventueel een derde bijeenkomst wordt met dat doel georganiseerd.

2.2 Thema's:

De belangrijkste algemene resultaten van de themagroepen bestaan uit:

- Uitwisseling van ervaringen, vergroten van expertise en beantwoording van vragen vanuit de deelnemende initiatieven;
- Nieuwe concepten van meervoudig ruimtegebruik. Voorbeelden zijn ontwerpen van meervoudige bedrijfssystemen en concepten voor meervoudige planvormen (vertaald naar structuurvisies en bestemmingsplannen);
- Gezamenlijk ontwikkelde hulpmiddelen, waaronder bijvoorbeeld een *verkenningsmethode* voor het doorrekenen van de fysieke en sociaal-economische opbrengst van meervoudig ruimtegebruik, een *monitoring- en sturingsstelsel*, een *procesaanpak* in de vorm van een *draaiboek en/ of ideeënboek* en een *database* van projecten, projectvragen en probleemoplossingen;
- Het in- en extern uitdragen van kennis, ideeën en oplossingen voor specifieke problemen via diverse communicatiekanalen.

De samenstelling van de CoP wordt dynamischer in deze fase. Er schuiven nieuwe initiatieven aan (veelal in eerste instantie bij een bepaalde thema's om hun eigen praktijk of praktijkvragen neer te leggen) en per initiatief nemen steeds meer personen deel namelijk die in de praktijk het meest te maken hebben met een bepaald thema.

De door de huidige deelnemers geselecteerde thema's zijn:

1. Dialoog
2. Meervoudige bedrijfssystemen
3. Meervoudige gebieds- en bedrijfsexploitatie
4. Nieuwe vormen van grondexploitatie
5. Meervoudige ruimtelijke planvormen

2.2.1 Dialoog

Onderwerp: Alle initiatieven voeren een lokale en/ of regionale dialoog met partijen in het gebied, teneinde de vele uiteenlopende wensen en mogelijkheden voor meervoudig gebruik van het gebied in kaart te brengen. Hierbij speelt het kweken van commitment, het motiveren van partijen en contact met lokale overheden. Bij de initiatieven is er behoefte aan uitwisseling over de dialoog tussen overheden, organisaties en bewoners en gebruikers (koppeling van top-down en bottom-up benaderingen) bij het ontwikkelen van plannen voor meervoudig ruimtegebruik en de uitvoering ervan.

Doel: Inzicht in mogelijkheden strategieën voor het voeren van de dialoog door voorbeelden en uitwisseling van kennis en ervaringen. Onderwerpen:
- De spanning tussen ideeën/wensen en de mogelijkheden/bepalingen in het gebied;
- De inpassing van lokaal initiatief in algemenere kaders (bestemmings- en streekplannen, Ruimte voor de rivieren, reconstructie).

Werkvormen: Sessies van één dag, toegespitst op een onderwerp van de dialoog. Intensieve voorbereiding; vragen die aan de orde komen worden op dezelfde dag beantwoord op basis van kennis en ervaringen in de groep.

Resultaat: Aanpak en voorbeelden voor deelnemende initiatieven (en nieuw te starten initiatieven) voor het met succes voeren of stimuleren van een dialoog (het proces) tussen partijen betrokken bij gebiedsontwikkeling. Daarnaast reflectie op deze aanpak.

- Doelgroep: De doelgroep bestaat uit:
- Coördinatoren i.v.m. planproces (aanpak, inrichting, uitvoering) en het nemen van acties.
 - Bestuurders i.v.m. met hun rol in het bieden van ruimte voor initiatieven en het vertalen van resultaten naar beleid.
 - Initiatiefnemers i.v.m. de mogelijkheden om voldoende draagvlak te creëren voor een gezamenlijke aanpak.

Deelnemers	Contactpersoon	Organisatie	Functie
• Stichting Toekomstvisie Lunteren ¹	Henk Kieft	bewoner	Voorzitter
• Gebiedsplan Winterswijk ¹	Koert Schonewille	DLG	Projectleider
• Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone ² (inclusief bestaande en nieuwe projecten)	Rienko Baarslag	Gemeente Zwolle	Beleids- medewerker
• Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel ¹	André Jansen	Vitens	Projectleider
• Programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik ² (inclusief pilotprojecten)	Bert Kiljan	Provincie Gelderland	Gebiedscoördinator
• Duurzaam Woudrichem ¹	Otto de Fijter	De Kazerne	Initiatiefnemer
• Duurzame Meierij ¹	Helmer Wieringa	Duurzame Meierij	Innovatiemanager
• Dialoog IJsselzone ¹	Henri Verouden	Stimuland	Secretaris project
Inhoudelijke ondersteuning bijvoorbeeld over kaders voor:			
• Reconstructie	Gert-Jan de Fijter Karin Horck José van Gaalen	Gelderland Brabant Overijssel	
• Ruimte voor de rivieren	Arjan Otten André Rijdsdorp	Bovenrivieren Benedenrivier en	

¹: Dialoog heeft een bottom-up karakter; ²: Dialoog heeft een top-down karakter

Bestaande en nieuwe praktijken:

Vrijwel alle initiatieven hebben ervaring met het voeren van dialoog en brengen ervaringen als bestaande praktijken in. De mate van praktijkervaring verschilt echter: Sommige initiatieven zitten in de fase van proloog of visievorming, terwijl andere al met realisatie bezig zijn. Alle initiatieven willen de dialoog over hoe uiteenlopende belangen zijn te combineren en welk procesontwerp en uitvoering daarbij past verder uitwerking geven. Deels is er sprake van een duidelijke bottom-up aanpak (1), terwijl andere meer met een top-down benadering starten (2) om vervolgens in deelprojecten weer voor een bottom-up benadering te kiezen (Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone en Dialoog IJsselzone). Juist door verschillen in fase van het proces en procesbenadering kunnen de initiatieven van elkaar leren.

2.2.2 Meervoudige bedrijfssystemen

Onderwerp: Voor meervoudig landgebruik op bedrijfsniveau zijn verkenningen nodig van nieuwe bedrijfssystemen, in termen van financiën, arbeid en kennis. Bedrijfssystemen worden ontwikkeld waarin gebruik wordt gecombineerd (landbouw met natuur en waterberging, landbouw met educatie en zorgtaken, etc.), waarmee de wensen en streefbeeldens die voortkomen uit de dialoog worden ingevuld. Meervoudige systemen met een combinatie van twee functies (bijvoorbeeld landbouw en natuur) worden steeds gangbaarder. De innovatie ligt vooral in het ontwikkelen van systemen met drie of meer functies.

- Doel:
- Inventarisatie, conceptontwikkeling, praktische uitwerking en toepassing bij agrariërs en andere eigenaren van bedrijfssystemen.
 - Signaleren van nieuwe bedrijfssystemen die uitwerking vragen.
 - Het beschikbaar stellen van informatie daarover aan individuele boeren en beheerders en andere geïnteresseerden.
- Werkvormen: Combinatiesessies van in totaal anderhalve dag. Op dag 1 wordt een concrete case gepresenteerd en worden de relevante vragen en knelpunten geformuleerd. Op basis hiervan wordt kort onderzoek uitgezet, waarvan de resultaten gepresenteerd worden op dag 2, enkele weken later.
- Resultaat:
- Inzicht in concrete opzet van meervoudige bedrijfssystemen en de opbrengsten daarvan voor individuele ondernemers.
 - Inzicht in de samenhang tussen meerdere van dergelijke systemen in een gebied.
 - Inzicht in mogelijke toepassing van de bedrijfssystemen in gebieden elders.
- Doelgroepen:
- Individuele ondernemers en beheerders (vooral betrokkenen die willen vernieuwen in hun bedrijfsvoering).
 - Vertegenwoordigers van groepen van ondernemers en beheerders die gezamenlijk een gebied aanpakken.

Deelnemers	Contactpersoon	Ondernemers/beheerders
<ul style="list-style-type: none"> • Stichting Toekomstvisie Lunteren • Gebiedsplan Winterswijk • Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone • Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel 	<ul style="list-style-type: none"> Jaap van Galen Jan Tiggeloven Bert Knol Hans de Graaf 	<ul style="list-style-type: none"> Wil Gerritsen Alfons van Vilsteren Folkert Borst Jan Leemkuil Michel Jamin Marianne Sijberden Peter Oomen Wordt tijdens de dialoog gevraagd aan agrariërs
<ul style="list-style-type: none"> • Programma MDL • Duurzaam Woudrichem • Duurzame Meierij • Dialoog IJsselzone • Milieucoöperatie De Peel 	<ul style="list-style-type: none"> Hein Korevaar Johan Koekoek (agrariërs) Helmer Wieringa Radboud Vorage Piet Rombouts 	
Inhoudelijke ondersteuning voor:		
<ul style="list-style-type: none"> • Doorrekenen bedrijfssystemen 	<ul style="list-style-type: none"> PV (Gerard Migchels) Innovatiepunt Wag. 	

Bestaande en nieuwe praktijken:

Binnen de initiatieven Buurtschap, Programma MDL, Woudrichem en Duurzame Meierij zijn diverse bestaande praktijken van meervoudige bedrijfssystemen te vinden. Deze zijn en worden in de CoP gebracht. Andere initiatieven zijn minder ervaren op dit thema, en zijn op zoek naar kennis, ervaringen en voorbeelden.

2.2.3 Meervoudige gebieds- en bedrijfsexploitatie

- Onderwerp:** Nieuwe producten (zoals landschap, toegankelijk gebied, milieu, rust en ruimte) zijn vaak niet direct vermarktbaar, maar wel steeds meer noodzakelijk voor een duurzaam rendabele bedrijfsvoering. Andere constructies zijn nodig om deze collectieve goederen te waarderen. Juist bij meervoudig landgebruik is financiering van de nieuwe waarden van belang, omdat meervoudige systemen niet ‘uit kunnen’ wanneer deze producten of diensten niet worden gewaardeerd.
- Doel:** Groene en blauwe financieringsconstructies uitwerken en implementeren die verder gaan dan de huidige regelingen zoals bijvoorbeeld in Programma Beheer. Signaleren van praktijkproblemen, vinden van praktische oplossingen (voorbeelden) en vormen van een netwerk dat ideeën bij beleid en deelnemers vanuit overheid in initiatieven kracht bij zet.
- Werkvormen:** Combinatiesessies van in totaal anderhalve dag. Op dag 1 wordt een concrete case gepresenteerd, en worden de relevante vragen en knelpunten geformuleerd. Op basis hiervan wordt kort onderzoek uitgezet, waarvan de resultaten gepresenteerd worden op dag 2, enkele weken later.
- Resultaat:** Oplossing voor praktijkproblemen door ontwerp van financieringsconstructies op maat per initiatief. Voorbeelden van meervoudige betalings- en afrekenconstructies en arrangementen.
- Doelgroepen:**
- Vertegenwoordiger van de initiatieven.
 - Potentiële afnemers van groene diensten: Provincies, gemeenten, verenigde bewoners/burgers etc..
 - Individuele ondernemers/beheerders.
 - Financiers, banken en ontwikkelingsmaatschappijen.

Deelnemers	Contactpersoon	Organisatie
• Stichting Toekomstvisie Lunteren	Henk Kieft	STL
• Gebiedsplan Winterswijk	Koert Schonewille	WCL
• Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone	Oskar de Kuijer	KDO
• Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel	André Jansen	Vitens
• Programma MDL	Bert Kiljan	Gelderland
• Duurzaam Woudrichem	Marianne Sijberden	De Kazerne
• Duurzame Meierij	Ger van den Oetelaar	Gemeente Boxtel
• Dialoog IJsselzone	Henri Verouden	Stimuland
Inhoudelijke ondersteuning voor:		
- Financieringsconstructies	Luuk Hans/Bouwe Taverne	Rabobank

Bestaande en nieuwe praktijken: Binnen het programma MDL wordt in de praktijk al gewerkt met eigen financieringssystemen voor groene diensten. Veel initiatieven kennen bestaande praktijken voor betaling groene diensten in de vorm van de subsidieregeling (agrarisch) natuurbeheer en resultaatgerichte beloningssystemen in grondwater-beschermingsgebieden. Ook bestaan er lokale natuurproductiebetalingssystemen, zoals in onder meer Waterland. Mede op basis van de beperkingen van deze bestaande regelingen en praktijken is er behoefte aan verdere ontwikkeling ervan.

2.2.4 Nieuwe vormen van grondexploitatie

- Onderwerp:** Voor meervoudig landgebruik is veelal landbouwkundige extensivering en bedrijfsvergroting noodzakelijk. De immobiliteit van grond is dan vaak een probleem. Er zijn nieuwe grondexploitatievormen nodig, zoals de grondbank en het streekfonds.
- Doel:** Verkenning van nieuwe grondexploitatievormen als oplossing voor praktijkproblemen met bedrijfsvergroting en nieuwe producten en diensten zoals natuur, recreatie en landschap.
- Werkvormen:** Combinatiesessies van in totaal anderhalve dag. Op dag 1 wordt een concrete case gepresenteerd, en worden de relevante vragen en knelpunten geformuleerd. Op basis hiervan wordt kort onderzoek uitgezet, waarvan de resultaten gepresenteerd worden op dag 2, enkele weken later.
- Resultaat:** Ontwerp en organisatie van meervoudige grondexploitatievormen en inzicht in aspecten als:
- Mogelijke rechtsvormen.
 - Koop c.q. bemiddeling voor kavelruil.
 - Pachtbemiddeling met al dan niet specifiek eisen aan groene diensten, zoals natuur.
 - Juridische aspecten.
 - Fiscale aspecten .
 - Concrete plannen voor de besproken cases.
- Doelgroepen:**
- Individuele ondernemers beheerders (vooral betrokken die willen vernieuwen in hun bedrijfsvoering).
 - Vertegenwoordigers van groepen van ondernemers en beheerders die gezamenlijk een gebied aanpakken.
 - Betrokken overheden: Provincies, gemeenten, etc..

Deelnemers	Contactpersoon	Organisatie
• Stichting Toekomstvisie Lunteren	Jaap van Galen	Agrariër
• Gebiedsplan Winterswijk	Cees Zwaan	DLG Oost
• Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone	Leo Oudejans	Overijssel
• Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel	Hans van den Berg	Ondernemer
• Programma MDL	Bert Kiljan	Gelderland
• Duurzaam Woudrichem	Johan Koekoek	Wethouder
• Duurzame Meierij	Helmer Wieringa	
• Grondbank Wapserveen	M. Sol	
• Milieucoöperatie De Peel	Piet Rombouts	
• Grondbank Tubbergen	Gerrit Slagman	
• Grondbank Stichting Duinboeren	Emiel Ansems/Joost Reus	
• Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei	Aart de Kruijf	

Inhoudelijke ondersteuning voor:

• Fiscaal-juridische aspecten	Luuk Hans/Bouwe Taverne	Rabobank
-------------------------------	-------------------------	----------

Bestaande en nieuwe praktijken:

De grondbanken Wapserveen, Tubbergen en Stichting Duinboeren zijn bestaande en functionerende grondbanken. Ook deze hebben echter behoefte aan vernieuwing, en dus aan participatie in dit CoP-thema.

2.2.5 Meervoudige ruimtelijke planvormen

- Onderwerp: Meervoudig landgebruik is momenteel niet goed inpasbaar binnen de gangbare planvormen als bestemmings- en streekplan. Dit probleem verdient verdere analyse en verkenning van mogelijke oplossingen.
- Doel: Verkenning van de huidige spanning tussen bestemmings- en streekplannen en kansen voor meervoudig landgebruik.
- Werkvormen: Sessies van 1 dag, met intensieve voorbereiding door ondersteunend team. Centraal staat de vertaling van een ontwikkelingsvisies in bijvoorbeeld een meervoudig bestemmingsplan.
- Resultaat: Ontwerp van meervoudige structuurvisie, bestemmingsplan en mogelijk andere ruimtelijke plannen. Verder inzicht in:
- Huidige knelpunten bij inpassing van meervoudig landgebruik in ruimtelijke plannen en oplossingsrichtingen daarvoor.
 - Juridische aspecten die stimuleren dan wel belemmerend optreden.
- Doelgroepen:
- Individuele ondernemers beheerders (vooral betrokken die willen vernieuwen in hun bedrijfsvoering).
 - Vertegenwoordigers van groepen van ondernemers en beheerders die gezamenlijk een gebied aanpakken.
 - Betrokken overheden: Provincies, gemeenten.

Deelnemers	Contactpersoon	Organisatie
• Stichting Toekomstvisie Lunteren	Henk Kieft	Bewoner
• Gebiedsplan Winterswijk	Kurt Schonewille	DLG Oost
• Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone	Oskar de Kuijer	Pgma IJsselzone
• Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel	Rienko Baarslag André Jansen	Gemeente Zwolle Vitens
• Programma MDL	Bert Kiljan	Gelderland
• Duurzaam Woudrichem	Johan Koekoek	Gem. Woudrichem
• Duurzame Meierij	Helmer Wieringa	Land & Co
• Dialoog IJsselzone	Oskar de Kuijer	Pgma IJsselzone
Inhoudelijke ondersteuning voor:		
•	Helmer Wieringa	Land & Co
•	Nico Beun	Innonet LNV

Bestaande en nieuwe praktijken: Enkele initiatieven hebben ervaring met meervoudige planvormen. De visies voor de IJsselzone, gebiedsplan Winterswijk en het bestemmingsplan van Boxtel (Meierij) hebben expliciet aandacht voor meervoudig landgebruik. Daarnaast brengen andere initiatieven met expertise over plannen hun ervaringen in, bijvoorbeeld over de bestemmingsplannen van Houten, Oostbrug en Alkemade.

2.3 Evaluatie

Het doel is dat initiatieven na deelname van één of twee jaar - indien daar behoefte aan is - zover zijn dat ze via het opgebouwde netwerk zelf antwoorden op nieuwe vragen zoeken en vinden. Ook kunnen ze er voor kiezen om mee te doen met een nieuw te formeren lerend gezelschap van nieuwe (en oude) initiatieven.

Na ongeveer een jaar wordt de CoP geëvalueerd, om na te gaan of, met wie en op welke wijze de CoP wordt voortgezet. De startgroep kan gedurende de looptijd van de community worden uitgebreid met nieuwe deelnemers en thema's, of er kan een tweede groep van initiatieven (een tweede CoP) van start gaan. Nieuwe thema's kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op de reconstructie of Leader+. Diverse initiatieven die nu in oprichting zijn kunnen ook tot de CoP toetreden. Parallel aan de activiteiten in dit plan sondeert het kernteam de behoefte aan nieuwe thema's en de interesse van nieuwe initiatieven.

2.4 Ondersteuning van de CoP

De ondersteuning van de CoP bestaat uit:

- een *kerngroep*, die verantwoordelijk is voor procesbegeleiding, coördinatie, communicatie en administratieve ondersteuning van de community. Deze groep bereidt de werksessies voor;
- een *coördinator*, als eerste aanspreekpunt binnen de kerngroep, en voor het organiseren van de bijeenkomsten, de leerprogramma's en de werksessies, het adresseren van vragen, het bundelen van ervaringen en resultaten en het uitvoeren van evaluaties;
- een *expertise groep* voor de ondersteuning van de werksessies.

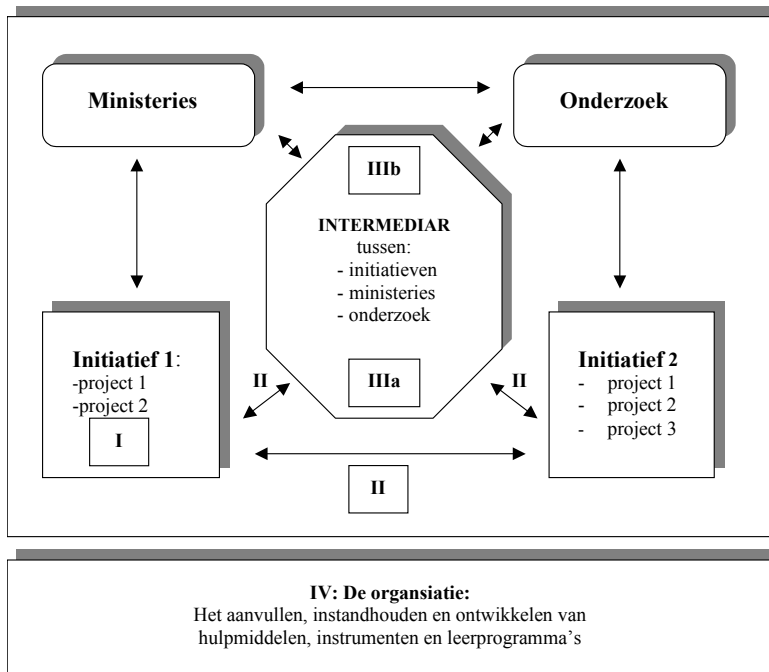
Kerngroep en coördinator

Voor het opzetten van de leergroepen, organiseren en begeleiden van de werksessies wordt een kerngroep samengesteld. Deze bestaat uit 5 personen: KDO advies (coördinator en adviseurs), Land & Co (adviseur) en Wageningen Universiteit en Research Center (adviseur). Eén medewerker van KDO advies verzorgt de algehele coördinatie van de CoP en fungeert als eerste aanspreekpunt. De taken zijn in het schema op de volgende pagina weergegeven en worden daaronder toegelicht.

De ondersteunende taken van de *kerngroep* en *coördinator* zijn (zie ook bijlage II):

- I. **Het organiseren van themabijeenkomsten bij een initiatief door de coördinator.** Dat omvat bijvoorbeeld het opzetten van een dagprogramma, versturen van uitnodigingen, het vastleggen van externe deskundigen en het verspreiden van resultaten van de bijeenkomsten.
- II. **Het bundelen van knelpunten, vragen en antwoorden door de coördinator.** Dit om enerzijds leerervaringen beschikbaar te kunnen stellen aan de initiatieven en andere geïnteresseerden (IIIa). En anderzijds om ze te kunnen adresseren aan ministeries onderzoeksinstituten, netwerken, e.a. met als doel het beïnvloeden van beleid en onderzoek (IIIb).
- III. **Het onderhouden van contacten tussen II en III.** Inhoudelijk kunnen de vragen gaan over:
 - *Het proces.* Instrumenten en methoden ter ondersteuning van het proces zullen veel meer vraaggericht moeten zijn dan in de huidige kaders het geval is. Het zonder begeleiding aanbieden van een pakket ondersteunende procesmethoden heeft geen zin.

- *De inhoud.* Visies, ontwerpen en uitvoeringsprojecten voor meervoudig ruimtegebruik moeten concreet zijn. Niet alleen in beleving, maar ook op sociaal-economisch, milieuhygiënisch en technisch gebied.
Er bestaat behoefte aan de ontwikkeling van nieuwe bedrijfssystemen (en bouwstenen) voor meervoudig ruimtegebruik. Welke dat zijn wordt door de initiatieven aangegeven.
- *Monitoringsmethoden.* Monitoring heeft vaak primair tot doel projecten en programma's te evalueren op bijvoorbeeld afrekenbare subsidiedoelen van de (nationale) overheid. Daarmee zijn deze monitoringsactiviteiten veel minder geschikt voor sturing binnen het eigen initiatief. Zelfsturing vraagt niet alleen om afrekenbare eigen doelen, maar ook om (eenvoudige en goedkope) monitoringsmethoden op maat voor de initiatieven zelf. Welke dat zijn, bepalen de initiatieven natuurlijk zelf.

IV. Het aanvullen, instandhouden en ontwikkelen van hulpmiddelen, instrumenten en leerprogramma's. Daarbij gaat het om:

- *Monitoring van het Community-resultaat.* Na 2 jaar stopt een leergezelschap van 6 tot 8 initiatieven. Dan vindt een gezamenlijke evaluatie plaats vanuit het leergezelschap en de afzonderlijke initiatieven. Na een jaar vindt een tussenevaluatie plaats. De centrale vragen daarbij zijn: wat is er geleerd en voldoet dat aan de verwachtingen? Zijn bijvoorbeeld de leerdoelen bereikt of is deelname op een hele onverwachte wijze waardevol geweest?
- *Ontwikkeling leerprogramma.* In de tussentijdse evaluaties staan suggesties voor organisatorische of inhoudelijke verbeteringen centraal, zoals het aanscherpen van de leervragen. Dit wordt benut voor de opzet en inhoud van volgende bijeenkomsten.
- *Voorbeelden van bedrijven voor meervoudig gebruik.* Ter ondersteuning van bestaande en nieuwe initiatieven wordt een database opgebouwd met voorbeelden van bedrijfssystemen voor meervoudig ruimtegebruik in het landelijk gebied. Om deze te kunnen vullen wordt bij het verzamelen van documentatie over de projecten apart aandacht besteedt aan beschikbare informatie over voorbeeldsystemen. Ook onderzoeksdocumenten die voorbeelden aandragen worden meegenomen. Parallel daaraan wordt gewerkt aan de ontwikkeling van nieuwe systemen met behulp van nieuwe methoden die onder andere in

het kader van het programma Meervoudig duurzaam landgebruik Winterswijk (deelnemer aan de CoP) zijn ontwikkeld. Via een website wordt aan derden de mogelijkheid aangeboden om voorbeelden van bedrijfssystemen te bekijken en/of aan te dragen.

- *Uitdragen van leerervaringen.* Leerervaringen, van onder andere de themabijeenkomsten, worden gebundeld en beschikbaar gesteld via advies, publicaties en een website. Daarnaast wordt per themabijeenkomst een nieuwsbericht gemaakt. Bekeken wordt of op basis van de ervaringen cursussen kunnen worden ontwikkeld voor betrokkenen bij processen/initiatieven voor meervoudig ruimte gebruik in het landelijk gebied. Bijvoorbeeld voor initiatieven als Leader+ en natuurverenigingen of toegespitst op de rol van bijvoorbeeld projectleiders en beleidsmedewerkers.

Expertisegroep

Een belangrijke groep met expertise is gerelateerd aan de initiatieven zélf en de deelnemers aan de leergroepen. Het gaat hier om expertise vanuit onder andere praktijkkennis en ervaring door:

- Grondeigenaren/-beheerders: agrariërs, landgoedeigenaren, recreatieondernemers.
- Andere producenten: agro-industrie, afvalverwerkingsbedrijf, waterleidingmaatschappijen, energiebedrijf en waterschappen.
- Financiers: Rabobank Nederland en plaatselijk banken.
- Belangenorganisaties: ANWB, LTO landelijk en regionaal.
- Natuurorganisaties: IVN, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, Landschapsbeheer.
- Overheden: gemeenten, provincies, regionale directies en landelijk van de Ministeries van LNV, VROM, V&W en de Dienst Landelijke Gebieden.
- Overige groepen zoals verenigingen, burgergroepen en kunstenaars.

In de tweede plaats bestaat de expertisegroep uit een vaste groep adviseurs met verschillende achtergronden en netwerken en op ad-hoc basis in te zetten deskundigen. Elk van deze medewerkers hebben uitgebreide ervaring op het snijvlak van plattelandsvernieuwing en meervoudig ruimtegebruik. Het gaat hier om medewerkers van:

- KDO advies (voor de coördinatie, organisatie en inbreng op diverse thema's),
- Land & Co (voor de inbreng op diverse thema's, met name meervoudige planvormen),
- Wageningen Universiteit en Research Center (met name Praktijkonderzoek Plant en Omgeving en Veehouderij, PRI, Alterra en LEI / inbreng op thema's o.a over meervoudige bedrijfssystemen),
- Universiteit van Leiden sectie Milieubiologie (inbreng op thema's, met name over afrekenbare doelen en monitoring),
- Expertisecentrum LNV, Steunpunt Plattelandsvernieuwing (activeringscel Leader+ Netwerk Nederland) en Innovatiesteunpunt.

De ondersteuning is flexibel en vraaggericht. De expertise groep brengt inhoudelijke en procesmatige kennis en ervaringen in en doet beperkt onderzoek waar nodig en mogelijk. Aan welke expertise behoefte is, staat weergegeven in bijlage III.

2.5 Communicatie

Deelnemers en leden van de expertisegroep dragen op gezette tijden ervaringen uit binnen de eigen communicatiekanalen (nieuwsbrief, krantje, bijeenkomsten). In het programma meervoudig duurzaam landgebruik gebeurt dat bijvoorbeeld door middel van een nieuwsbrief met een verzendbestand van ongeveer duizend personen. Met dergelijke eigen communicatiekanalen worden dus vele duizenden mensen bereikt. Daarnaast worden de vragen en resultaten (nieuwe concepten, oplossingen en leerervaringen) uitgedragen via een website en publicatie in de (vak)pers. Met steeds een mogelijkheid tot schriftelijk of telefonisch reageren.

Bij communicatie wordt bijzondere aandacht besteedt aan het bieden van concrete handelingsperspectieven voor de doelgroepen (o.a. agrariërs bestuurders, projectleiders, denkers) en/of het uitlokken van reacties. Een handelingsperspectief voor een (groep van) agrariër(s) kan bijvoorbeeld bestaan uit het gecombineerd opwerken van mest en organische reststoffen tot een afzetbare hoogwaardige plantenvoedingsstof en energie. Hiermee verbetert niet alleen het economisch perspectief voor de agrariër(s), maar levert hij ook een bijdrage aan het sluiten van kringlopen en mogelijkheden om de agrarische bedrijfsvoering te combineren met natuur, waterwinning en recreatie.

3. Te verrichten activiteiten

De kern van de CoP wordt, zoals eerder aangegeven, gevormd door de algemene bijeenkomsten en de themasessies. Daaraan nemen afhankelijk van het onderwerp en de behoefte vanuit het deelnemende initiatief één of meer personen per initiatief deel. Voor de algemene bijeenkomsten is dat de coördinator van het initiatief, voor de themasessies zijn dat de mensen die vanuit de praktijk de vragen op het thema hebben. De deelnemers hebben daarbij de mogelijkheid om ook andere geïnteresseerden buiten het eigen initiatief mee te nemen, bijvoorbeeld collega agrariërs of een bestuurder. Aan een werksessie nemen daarnaast medewerkers deel van netwerkorganisaties zoals Expertisecentrum LNV, Steunpunt Plattelandsvernieuwing en Innovatiesteunpunt. Op ad-hoc basis zit daar een externe deskundige bij. Bijvoorbeeld een landschapontwerper of een landgoedeigenaar die zijn ideeën geeft over de combinatie van landbouw, natuur en verblijfsaccomodaties in zijn bedrijf. Vanuit de kerngroep nemen 1 of 2 personen deel en zal de coördinator van de CoP aanwezig zijn. Er zijn dus een groot aantal mensen betrokken die eigen creativiteit, ervaring, expertise en tijd inzetten om zo'n sessie tot een succes te maken.

Hieronder zijn de activiteiten en de inzet van tijd door de initiatieven, expertisegroep, de kerngroep en de coördinator op een rij gezet. Bij de inzet van dagen gaan we uit een community van circa 9 initiatieven met een looptijd van ongeveer 2 jaar. De CoP wordt gevormd door de huidige initiatieven plus degenen die inmiddels willen toetreden. Het aantal sessies is 27 voor twee jaar: 3 algemene bijeenkomsten, 24 themabijeenkomsten. Totaal 22,5 dagen, met 15 themaonderwerpen.

Niet alle initiatieven zullen altijd bij alle sessies aanwezig zijn: bij de themasessie kan men kiezen welke sessies het meest relevant zijn voor het eigen initiatief. Uitgangspunt is dat gemiddeld genomen 5 initiatieven deelnemen aan een sessie. Rekening houdend met voorbereiding, met extra voorbereidingen voor het gastinitiatief, en met extra voorbereiding wanneer een initiatief een 'eigen' case presenteert, is de geschatte tijdsbesteding vanuit de initiatieven in totaal circa 160 dagen. Omdat verwacht mag worden dat van elk initiatief verschillende personen deelnemen, is de tijdsbesteding per persoon beperkt. Gaan we uit van vier personen dan gaat het om nog ongeveer 3 dagen p.p. per jaar.

Deze inschatting van de bijdrage aan de CoP door de initiatieven is aan de bescheiden kant. Uit ervaringen blijkt dat gedurende het verloop, het enthousiasme van de deelnemers toeneemt en daarmee ook de creativiteit, kennis, ervaringen en tijd die de deelnemers inbrengen. Zeker als blijkt dat deelname inderdaad vele voordelen op inhoudelijk of netwerk gebied biedt.

In het afgelopen traject zijn diverse initiatieven betrokken geraakt bij de CoP. De meeste gaan deelnemen aan meerdere themasessies. Daarnaast houden enkele initiatieven deelname in beraad. Over toetreding van de CoP zijn de volgende afspraken gemaakt:

- Toetreding bij voorkeur op momenten dat er lijnen voor het vervolg worden uitgezet, zoals bij dit projectplan. Een andere mogelijkheid is toetreding bij de start van een thema.
- Wanneer een initiatief de CoP wil verlaten, bijvoorbeeld omdat het voldoende geleerd heeft en het netwerk zo groot is dat men zelfstandig verder kan, gebeurt dat aan het eind van een ronde.

3.1 Expertisegroep

De expertise groep zet zijn creativiteit en kennis in door deel te nemen aan de werksessies. Voor die deelname wordt met 1 dag gerekend. Daarbij komen gemiddeld 1,5 dagen voor voorbereiding en nazorg (bijvoorbeeld het beantwoorden van vragen die zijn blijven liggen tijdens de werksessies). Ervan uitgaande dat per sessie één expert deelneemt, dan gaat het om in totaal om circa 2,5 dag per sessie en voor de 20 sessiedagen om circa 50 dagen.

3.2 Netwerk

Naast leden van de expertisegroep nemen ook de verschillende netwerken deel die hun kennis en creativiteit inbrengen in de sessies. Het gaat hierbij om Expertisecentrum LNV, Steunpunt Plattelandsvernieuwing (activeringscel Leader+ Netwerk Nederland) en Innovatiesteunpunt Wageningen. De inzet van deze kant wordt geraamd op 1 dag per sessie, of 20 dagen in twee jaar.

3.3 Externe adviseurs

Op ad-hoc basis wordt aan externe adviseurs gevraagd hun kennis in te brengen. Hierbij kan het gaan om de eerdere genoemde landgoedeigenaar, maar ook om deskundigen van ontwerp bureaus, personen van initiatieven die (nog) niet mee doen met de CoP, procesbegeleiders et cetera. Hierbij valt te denken aan een bijdrage van een halve dag per sessie met een halve dag voorbereiding. In totaal dus circa 20 dagen in twee jaar.

3.4 Kerngroep

De activiteiten van de kerngroep zijn gespecificeerd in de tabel op de volgende pagina. De activiteiten worden uitgevoerd door 5 personen: KDO advies (coördinator en adviseurs), Land & Co (adviseur) en Wageningen Universiteit en Research Center (adviseur). KDO advies verzorgt de algehele coördinatie.

	Aantal onderwerpen
Algemene bijeenkomsten	3
Waarvan bijzonder met netwerk	1
Thema's:	
1. <i>Dialog</i>	
sessies van 1 dag	
aantal onderwerpen:	4
2. <i>Meervoudige bedrijfssystemen</i>	
sessies van een hele en een halve dag	
aantal onderwerpen:	5
3. <i>Meervoudige gebieds- en bedrijfsexploitatie</i>	
sessies een hele en een halve dag	
aantal onderwerpen:	2
4. <i>Nieuwe werkvormen rond grondexploitatie</i>	
sessies van een hele en een halve dag	
aantal onderwerpen:	2
5. <i>Meervoudige ruimtelijke planvormen</i>	
sessies van 1 dag	
Aantal onderwerpen:	2
Publiciteit	
Algemene organisatie	
<hr/>	
Totalen	15 thema-onderwerpen 27 sessies
<hr/>	

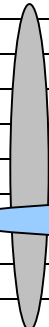

3.5 CoP als netwerk

De CoP landelijk gebied functioneert als een open netwerk. Ze heeft de intentie om door te groeien, en steeds weer uitwisseling te zoeken met door nieuwe initiatieven met eigen kennis en ervaringen. Toe- en uittreding vindt plaats op basis van functionaliteit: afhankelijk van de vragen binnen een initiatief, en de in te brengen eigen expertise, kan een initiatief aan één of meer thema's gaan deelnemen.

De CoP functioneert in een sfeer van groot enthousiasme en sterke betrokkenheid, ook onderling. Het vertrouwen in elkaar is groot, en men kijkt ernaar uit om met de verschillende thema's aan de slag te gaan.

Bijlage I: Relatie tussen deelnemers en themabijeenkomsten.

De themadagen kunnen gericht zijn op uitwisseling van kennis tussen partijen binnen een initiatief maar vooral ook tussen de initiatieven. Het kan gaan om een homogene groep met dezelfde taken (bijvoorbeeld projectleiders of bestuurders uit verschillende initiatieven), maar ook tussen bestuurders en projectleiders. Schematisch is dat als volgt voor te stellen:

Thema's	1	2 dia loog	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Beleid en sturing:												
• Bestuurders												
• Beleidsmedewerkers												
Betrokkenen:												
• Agrariërs												
• Waterschappen												
• Energiebedrijven												
• Industrie												
• Overheden												
Proces en inhoud:												
• Coördinatoren												
• Procesregisseurs												
• Adviseurs												

 Tussen bestuurders of betrokkenen van verschillende initiatieven

 Verschillende partijen binnen verschillende initiatieven

 Partijen die aan meerder thema's bijeenkomsten meedoen

Bijlage II: Taken van kerngroep en coördinator

In een Community of Practice gaat het vooral om een vraag-en-antwoord spel. Veelal is er behoefte aan een snel antwoord, in ander gevallen, zoals bij onderzoek en regelgeving duurt het langer. Kenmerkend is dat deelnemende partijen zelf bepalen welke rol een ondersteunend team (een kerngroep met een coördinator) zou moeten vervullen. Een community moet daarom flexibel van opzet zijn en deelname kan niet anders dan vrijwillig zijn.

De uitdaging is om ook in de taakstelling van de kerngroep flexibiliteit in te bouwen. Dat kan door de CoP te zien als een contactplatform waarbij kerngroep en coördinator in staat zijn veel uiteenlopende taken te verrichten. In dit verband zijn drie hoofdtaken voor de kerngroep te beschrijven:

I. Ondersteunen van afzonderlijke initiatieven.

<i>Vraagbaak:</i>	Partijen met vragen helpen bij het vinden van de antwoorden daarbij gebruik makend van verzamelde informatie (bijvoorbeeld in een dbase).
<i>Adviseur:</i>	Partijen in de gelegenheid stellen samen de knelpunten zichtbaar te maken en globale oplossingen aandragen.
<i>Startmotor:</i>	Partijen een deelname programma aanbieden als opstart om zelf te leren de juiste vragen te stellen en antwoorden te vinden.
<i>Stimulator:</i>	Partijen motiveren om deel te nemen aan projecten voor duurzaam landgebruik.
<i>Handelaar:</i>	Partijen bewegen om actief bij te dragen in de ontwikkeling en uitproberen van nieuwe instrumenten voor meervoudig ruimtegebruik. Belangrijk daarbij is dat partijen te kennen geven aan nieuwe instrumenten behoefte te hebben en ook dat ze bereid zijn in een praktijkcase procesaanpak en instrumenten uit te proberen en aan de verdere ontwikkeling van de instrumenten bij te dragen.

Het aantal taken van de kerngroep voor de ondersteuning van de afzonderlijke initiatieven is beperkt omdat de uitwisseling van kennis en ervaring binnen de initiatieven vooral een zaak is van die initiatieven zelf.

II. Ondersteunen van uitwisseling van kennis en ervaringen tussen initiatieven.

<i>De bemiddelaar:</i>	Partijen met vragen helpen bij het vinden van partijen met antwoorden.
<i>Het agentschap:</i>	Partijen stimuleren om bij elkaar op bezoek te gaan.
<i>De organisator:</i>	Partijen uitnodigen voor kringgesprekken of workshops rond gemeenschappelijk thema's. Dit is onder meer gericht op een vertaling van individuele naar generieke ervaringen en gezamenlijke expertisevorming.
<i>De leraar:</i>	Partijen de gelegenheid bieden om gezamenlijk tot nieuwe en betere inzichten te komen (te leren) in de mogelijkheden van meervoudig gebruik van het landelijk gebied. Elementen daarin zijn: uitwisseling en verrijking van leerervaringen.
<i>De ruilbank:</i>	Partijen/initiatieven helpen bij het maken van afspraken over de inzet van tijd en/of geld voor het beantwoorden van om elkaars vragen. Anders gezegd: het regelen van het brengen en halen van informatie.
<i>De winkel:</i>	Partijen gereedschappen aanbieden. Dat kan gaan om: een databank met vragen en antwoorden, overzicht van deskundigen voor ondersteuning bij procesvoering, voorbeelden van meervoudige bedrijfssystemen, monitoringfaciliteiten.
<i>Contactbureau:</i>	Partijen confronteren met verrassende ontmoetingen, ingang bieden tot ministeries, netwerk en andere en het leggen van nieuwe onvermoede relaties.
<i>De bemiddelaar:</i>	Verbeteren van de contacten tussen projectdeelnemers.
<i>De econoom:</i>	Partijen stimuleren nieuwe wegen in te slaan in het markt- en consumentdenken.

De verbeelders: Partijen inspireren door aansprekende voorbeelden te geven van succesvolle initiatieven gebruikmakend van beeld materiaal, bijvoorbeeld een boekje met foto's en essays van inwoners over hun toekomstbeeld/ lange termijn visie voor het dorp. Dus het concretiseren van duurzaam landgebruik, met name voor de vragen "hoe ziet het eruit" en "wat levert het op".

De monteur: Partijen hulp bieden bij het oplossen van allerlei praktische vragen over regelgeving, technieken, procesgang etc. De beschikbaarheid van of toegang tot een centrale databank met vragen en antwoorden is hier van belang.

Voor alle taken geldt dat een verrijking kan plaatsvinden als ook initiatieven in bijvoorbeeld Duitsland, Oostenrijk, Italië of Frankrijk er bij worden betrokken

III. Bundelen en adresseren van vragen en antwoorden.

De actiegroep: Het bundelen van vergelijkbare vragen en knelpunten die niet door afzonderlijke initiatieven of door onderlinge uitwisseling zijn te beantwoorden.

Postbode: Het adresseren van vragen waarvan de antwoorden alleen door bijvoorbeeld provinciale en nationale overheden zijn te geven. Of waarbij verruiming van bestaande en de ontwikkeling van nieuwe subsidieregelingen noodzakelijk zijn. Hieronder valt ook aandacht voor de relatie met de EU in Brussel.

Programmeur: Het zichtbaar maken van de behoefte bij partijen aan ondersteunende instrumenten - zoals bijvoorbeeld een MDL verkenner - en ervoor zorgen dat die ook worden ontwikkeld binnen onderzoeksprogramma's van kennisinstellingen.

De bemiddelaar: Het verminderen van het wantrouwen van vooral boeren (maar ook anderen) jegens overheden. Stimuleren van gesprekken tussen overheid en basis. Vanuit de initiatieven, deelnemers en bedrijven is er vaak een duidelijk wantrouwen jegens overheden (soms ook tussen overheden onderling). In de relaties wordt er ook vaak een rolbevestigende houding aangenomen.

Meetnet: Het ondersteunen en het bijsturen van de procesgang bij duurzaam landgebruik projecten en het terugkoppelen naar derden door deelname van een contactpersoon vanuit Habiforum. Initiatieven kunnen hiertoe ook (centraal of binnen het initiatief) gemonitord worden.

Bijlage III: Aanbod van expertise

Allereerst vormen de initiatieven zelf de aanbodbkant van relevante expertise. De vele ervaringen leiden tot zeer specifieke kennis hoe met bovenstaande vragen of andere knelpunten kan worden omgegaan. Bijvoorbeeld welke mogelijkheden biedt programma beheer? Hoe verandert mijn bedrijfsvoering als ik natuur, recreatie en vernatting wil inpassen?

Daarnaast voegen ook kennisinstellingen en adviesbureaus belangrijke kennis en ervaringen toe. Bijvoorbeeld over de technische, economische en ecologische mogelijkheden van (nog niet bestaande) meervoudige bedrijfssystemen. Of over de mogelijkheden op welke wijze het beste de procesgang kan worden ingericht.

Als we het ontbrekende aanbod op een rij zetten, dan gaat het vooral om:

- *Het proces:*
De ondersteuning van het proces zal meer vraaggericht moeten zijn dan dat het tot nu toe was. Het aanbieden van een pakket ondersteunende procesmethoden heeft op zich weinig zin. De behoefte van een initiatief moet hier het startpunt zijn. Anders gezegd: initiatieven richten zich niet naar beschikbare procesmethoden, maar methoden moeten wel zo flexibel zijn, dat ze gericht kunnen worden op de behoefte van initiatieven. Een CoP kan bijdragen om tot een goed procesontwerp voor een initiatief te komen. Een ontwerp dat ook kansen biedt voor het verknopen van belangen, voeren van een dialoog en, indien opportuun, het vinden van meervoudige oplossingen.
- *De inhoud:*
Visies, ontwerpen en uitvoeringsprojecten voor meervoudig ruimtegebruik moeten concreet zijn. Niet alleen in beleving, maar ook op sociaal-economische, milieuhygiënisch en technisch gebied. Die behoefte is bij betrokken bij overheden (o.a. afspraken in kader van reconstructie en gebiedenbeleid), organisaties betrokken bij regionale ontwikkeling en zeker bij individuele ondernemers. Waar het aan ontbreekt is een overzicht van bedrijfssystemen (en bouwstenen) voor meervoudig ruimtegebruik. Dat kan gaan om bestaande systemen die in praktijk al hun meerwaarde hebben laten zien of om systemen die nog op de tekentafel liggen. Ook is er behoefte aan nieuwe meervoudige ontwerpen die invulling geven aan de gecombineerde ambities van partijen zoals bijvoorbeeld bij de initiatieven gebiedscontract WCL Winterswijk en programma IJsselzone.
- *Monitoring:*
Monitoring heeft vaak primair tot doel projecten en programma's te evalueren (op bijvoorbeeld afrekenbare subsidiedoelen van de (nationale) overheid). Daarmee zijn dergelijke monitoringsactiviteiten veel minder geschikt voor echte sturing binnen het eigen initiatief. Zelfsturing vraagt niet alleen om afrekenbare eigen initiatiefdoelen, maar ook om (eenvoudige en goedkope) monitoringsmethoden op maat voor de initiatieven zelf. Daar ontbreekt het vaak nog aan.

Bijlage IV: Samenvatting CoP fase 1: Onderlinge kennismaking en verkenning van de aanpak

1. Inleiding

De leefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit van het platteland staan onder grote druk. Door verstedelijking en functie- en bestemmingsveranderingen van agrarische bedrijven en -grond neemt het areaal landbouwgrond af en treedt verrommeling op. Dit geldt in versterkte mate voor de overgangen van land naar stad. Op steeds meer plaatsen ontstaan lokaal of regionaal initiatieven gericht op versterking en verbetering van de kwaliteit van het landelijk gebied. De strategie van meervoudig ruimtegebruik biedt voor deze initiatieven nieuwe mogelijkheden om sociale, maatschappelijke en economische dragers te vinden voor exploitatie van het landelijk gebied en weerstand te bieden aan verdere verrommeling en verstedelijking. Steeds vaker ontstaan nieuwe bondgenootschappen tussen boeren, recreanten, natuurbeschermers en waterbeheerders. Soms samen met bewoners vanuit de stad. Leren van elkaars ervaringen en zoeken naar de gewenste kwaliteitsverbetering is een complex proces dat zeker niet altijd probleemloos en ook niet altijd even succesvol verloopt. Praktische antwoorden en nieuwe concepten zijn nodig. Daarvoor is niet altijd afdoende kennis of ervaring beschikbaar op de benodigde plek en ontbreken vaak hulpmiddelen en aansprekende voorbeelden. Soms zijn voldoende ervaringen beschikbaar maar moet deze door de vragende partij worden ontsloten en soms moet ook nieuwe kennis en ervaringen worden opgedaan.

Daarom hebben een aantal initiatieven besloten om gezamenlijk een Community of Practice (CoP) voor meervoudig landgebruik in het landelijk gebied te starten met de volgende doelen:

- Het vergroten van de kans op succes van lokale of regionale initiatieven via uitwisseling van kennis en ervaring en inbreng van externe expertise / nieuwe concepten.
- Het gezamenlijk zoeken naar antwoorden op vragen vanuit de initiatieven en het ontwikkelen van nieuwe concepten.
- Het bundelen, vasthouden en uitdragen van kennis en leerervaringen en het ontwikkelen van nieuwe instrumenten ten behoeve van huidige en nieuwe initiatieven.
- Het stimuleren van beleid en onderzoeksinstellingen om regelgeving en onderzoek meer toe te spitsen op de behoeften van initiatieven.

Deelnemers aan de CoP zijn voornamelijk:

- Stichting Toekomstvisie Lunteren
- Gebiedsplan Winterswijk
- Programma Meervoudig Ruimtegebruik IJsselzone
- Project Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel
- Programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik
- Waardevol Woudrichem.
- Innovatieplatform Duurzame Meierij

In het najaar van 2001 hebben de initiatieven besloten de CoP op te starten met vier gezamenlijke sessies om ervaringen en kennis over meervoudig ruimtegebruik uit te wisselen en nader te verkennen wat de belangrijkste thema's zijn voor een verdieping binnen de community. Daarnaast is in de verkenning nagegaan welke werkvormen het beste aansluiten bij de leerdoelen van de CoP en haar deelnemers. De bijeenkomsten dienden ook als een gezamenlijk kennismaken.

In deze rapportage doen we verslag van de ervaringen in deze vier sessies, evalueren het leerproces en doen aanbevelingen voor het vervolg van de CoP.

2. De CoP-bijeenkomsten tot nu toe

De CoP heeft tot nu toe vier werksessies gehouden, elk op locatie bij één van de deelnemende initiatieven. De bijeenkomsten van één dag bestonden steeds uit:

- Een excursie, waarbij de deelnemers kennis maakten met de opgedane ervaringen, activiteiten en uitdagingen op het gebied van meervoudig ruimtegebruik van het gastinitiatief.
- Inhoudelijke verdieping op een aantal thema's, te weten dialoog en proces met vele partijen en belangen, meervoudige bedrijfssystemen, grondbank en financieringsconstructies.

Meer informatie over de bijeenkomsten is te vinden in de rapportage over fase 1 ('Community of Practice landelijk gebied: onderlinge kennismaking en gezamenlijke verkenning van de Aanpak; Periode december 2001-juni 2002'; KDO Advies, Leiden, juni 2002). Hier volgt een korte samenvatting.

7 December 2001 in Woudrichem

De bijeenkomst in Woudrichem stond vooral in het teken van onderlinge kennismaking. In de ochtend werd Waardevol Woudrichem besproken en bezocht. In de middag interviewden de partijen elkaar om elkaars vragen en behoeftes binnen de CoP boven tafel te krijgen, alsmede de ervaringen die men in de CoP aan anderen bieden. Aan het eind van de dag is geconcludeerd dat er grote interesse was in het verder uitwisselen van kennis en ervaringen.

Veel genoemde thema's voor de CoP waren:

- het proces van de dialoog,
- meervoudige bedrijfssystemen,
- financieringsconstructies,
- het creëren van samenhang.

15 februari 2002 in Zwolle

De dag in Zwolle begon met een bezoek aan de Waterleiding Maatschappij Overijssel (inmiddels opgegaan in Vitens) en het Buurtschap tussen Zwolle en de IJssel. Tijdens dit excursiedeel werd aandacht besteed aan de wensen van de verschillende partijen in het gebied, met name de waterleidingmaatschappij. Het inhoudelijke thema van de dag was hoe een meervoudige dialoog te organiseren. Ervaringen uit de initiatieven IJsselzone, Buurtschap, Lunteren en Woudrichem zijn uitgewisseld en verrijkt in onderlinge gesprekken en een middagsessie. Een groot aantal vragen kwam aan bod:

- Hoe krijg je collectief commitment voor het initiatief?
- hoe boor je creativiteit aan?
- hoe doe je een goede behoeftenverkenning?
- hoe zorg je ervoor dat vernieuwingen ook financieel renderen?
- hoe ontwikkel je vernieuwingen tot nieuwe bedrijfssystemen c.q. beroepen?

Over het opzetten van een meervoudige dialoog is veel kennis en ervaring aanwezig in de groep. Voldoende om dit onderwerp voor de eigen situatie verder uit te werken in één of meer themabijeenkomsten.

12 april 2002 in Boxtel en omgeving

Het excursiedeel door de Meierij tussen Den Bosch en Tilburg stond in het teken van nieuwe meervoudige bedrijfssystemen die hier zijn ontwikkeld. Daarnaast introduceerde de voorzitter van de Stichting de Telos-benadering voor plattelandsvernieuwing, met aandacht voor economische, sociale en ecologische duurzaamheid.

Bij veel vernieuwingen, ook voor meervoudig ruimtegebruik in het landelijk gebied, is de beperkte beschikbaarheid en de lage mobiliteit van grond een knelpunt. Daarom stond de bijeenkomst in de Duurzame Meierij in het teken van de grondbank als mogelijke oplossing voor deze problemen. De grondbank van de Stichting Duinboeren rond de Loonse en Drunense Duinen fungeerde hier als

voorbeeld en basis voor verdere discussie. Ook sommige andere aanwezigen brachten hun ervaringen met grondbank in. Duidelijk werd dat een grondbank veel mogelijkheden biedt voor vernieuwing en introductie van meervoudig landgebruik. Maar ook dat de mogelijkheden erg afhangen van de situatie in het desbetreffende gebied. De deelnemers hebben aangegeven een grondbank of variant daarop voor de eigen situatie verder te willen uitwerken in één of meer themabijeenkomsten.

7 juni 2002 in Winterswijk en omgeving

In het excursiedeel van de dag in Winterswijk waren veel voorbeelden te zien van nieuwe meervoudige bedrijfssystemen: agrariërs die niet ook andere producten en diensten leveren, zoals kleurrijk grasland, bio-energie en drinkwater. In Winterswijk is op dit gebied veel ervaring opgedaan in het kader van Waardevolle Cultuurlandschap Winterswijk, het Programma Meervoudig Duurzaam Landgebruik en het Gebiedsplan Winterswijk.

In het inhoudelijke deel van de dag evalueerde de groep het functioneren van de CoP tot nu toe, en werd een voorstel voor het vervolg bediscussieerd (zie onder hoofdstuk 3).

3. Ervaringen en aanbevelingen voor het vervolg

Op basis van de ervaringen in de eerste vier sessies van de CoP komen de deelnemers tot de volgende conclusies:

- Alle initiatieven zijn enthousiast over de CoP. Men ervaart de uitwisseling van kennis en ervaringen als nuttig en (creativiteit) stimulerend.
- De CoP fungeert ook als plek waar de initiatieven in een veilige omgeving kunnen denken en praten over gedeelde problemen en uitdagingen, zonder het krachtenveld in het eigen initiatief van betrokken partijen en belangen.
- De CoP stimuleert de betrokkenen in hun eigen ondernemerschap, ook in de letterlijke zin van ondernemend persoon. Dit lijkt een gemeenschappelijk kenmerk van zowel de betrokken initiatieven als deelnemers.
- Inhoudelijk zijn er een aantal thema's te onderscheiden die relevant zijn voor alle betrokken initiatieven:
 - Dialoog en proces bij meervoudig ruimtegebruik
 - Meervoudige bedrijfssystemen
 - Meervoudige gebieds- en bedrijfsexploitatie
 - Nieuwe werkvormen rond grondexploitatie
 - Meervoudige ruimtelijke planvormen
- Deze thema's kunnen met de volgende werkvormen worden aangepakt:
 - Uitwerken van 'eigen' cases uit de initiatieven.
 - Expertise-uitwisseling op een bepaald thema (in tweegesprekken en plenair).
 - Opstellen van bedrijfsplannen op maat in werkateliers.
 - Stimuleren van ondernemerschap.
 - Uitdragen van CoP-ervaringen, zowel binnen de initiatieven binnen de CoP als richting andere.
- De deelnemers zijn ook erg positief over het excursiedeel in de ochtend van de bijeenkomsten, als tegenhanger van de soms wat abstracte onderwerpen in het middagprogramma, ook omdat het ruimte biedt aan tweegesprekken aan de hand van concrete voorbeelden ter plaatse.
- Tegelijk heeft de combinatie van concrete cases en abstractere discussies nadelen: enerzijds is er behoefte aan verdieping op de aangedragen cases, anderzijds wil men ook dieper in kunnen gaan op algemenere gedachtevorming. Combinatie van de twee binnen één bijeenkomst leidt dan tot tijdgebrek op beide fronten en niet altijd de meest geschikte persoon uit een initiatief.

- De community levert de deelnemers nieuwe ideeën, stimulans en overtuiging voor meervoudig ruimtegebruik. Ideeën bijvoorbeeld over: Wie betrek je bij het initiatief en hoe zorg je ervoor dat partijen verantwoordelijkheid nemen? Hoe kun je meerdere functies op één plek en in één bedrijfssysteem exploiteren? Hoe organiseer en mobiliseer je de inbreng van grond tegen een redelijke prijs in een meervoudige exploitatie?
- Bij het verdiepen denken de deelnemers aan de community aan vertalen van ideeën en behoeften naar realisatie plannen, ontwerpen en acties voor het eigen initiatief. Daarvoor zijn per thema meerdere bijeenkomsten gespreid in tijd zeer nuttig. De tijd tussen twee sessies van een thema benutten de deelnemers en ondersteuners om plannen, ontwerpen en acties uit te werken.
- Het netwerk van de CoP wekt ook bij andere initiatieven veel enthousiasme op en breidt zich verder uit. Door bijdragen aan werksessies en in informele contacten hebben diverse andere initiatieven aangegeven te willen toetreden of geïnteresseerd te zijn in deelname aan de CoP. Het gaat om onder meer de Stichting Duinboeren, Milieucoöperatie De Peel, en de Boermarke Wapserveen.

Op basis van de conclusies en ervaringen geven we deze aanbevelingen voor het vervolg:

- Splits de CoP-bijeenkomsten op in twee soorten sessies:
 - Themabijeenkomsten, waarin op concrete onderwerpen kunnen worden uitgespit en waar de deelnemers over de invulling van het thema besluiten;
 - Algemene CoP-bijeenkomsten, waarin op een algemener en abstracter niveau kennis wordt uitgewisseld, mogelijke nieuwe thema's worden verkend en de deelnemers gezamenlijke besluiten over de community nemen.
- Zorg per thema voor uitwisseling tussen enerzijds bestaande praktijken op de thema's dus ervaring met meervoudige dialoog, bedrijfssystemen of grondbank en anderzijds initiatieven die met vragen op een thema zitten. De combinatie van de twee garandeert dat de beide doelstellingen van de CoP worden gerealiseerd: uitwisseling van kennis en ervaringen en het onderkennen en onderzoeken van nieuwe mogelijkheden en concepten.
- Zorg bij de themabijeenkomsten voor cases uit de deelnemers of van elders, zodat leren en direct toepassing in de deelnemende praktijken van het geleerde in elkaars verlengde komen te liggen.
- Kies per thema een passende werkvorm al naar gelang de aard van het onderwerp.
- Zorg per thema voor voldoende praktische ondersteuning door ervaringsdeskundigen en experts, maak daarover duidelijke afspraken en controleer deze.
- Kies waar nodig en mogelijk voor een werkvorm met twee contactdagen, waarbij in de tussenliggende tijd verdiepend onderzoek mogelijk is om de geformuleerde vragen te beantwoorden.

Let per thema goed op de samenstelling van de groep en de verwachtingen van de deelnemers - strategische beschouwingen of praktische oplossingen? - en pas daar opzet en inhoud van de sessie op aan.

	achternaam	voornaam	instelling (werk)	postadres	PC	plaatsnaam	telefoon	mobiel	telefax	E-mail werk
	Ansems	Emiel	Stichting Duinboeren	Gijzelsestraat 3a	5268 KM	Helvoirt	0411-643639			duinboeren@hetnet.nl
	Beun	Nico	Innovatienetwerk Groene Ruimte	Postbus 20401	2500 EK	Den Haag	070-3785929	06-53908409	070-3786149	N.J.Beun@innonet.agro.nl
de	Fijter	Otto	Atelier de Kazerne	Postbus 27	4285 ZG	Woudrichem	0183-303533	06-53188715	0183-304138	kazerne@wxs.nl
van	Galen	Jaap		Bischopweg 51	6741 LD	Lunteren	0318-482920			jvvgalen@hetnet.nl
de	Graaf	Hans	KDO Advies	Postbus 3456	1001 AG	Amsterdam	071-5277493	06-22763866	071-5275189	hans@kdoadvies.nl
	Hans	Luuk	Rabobank Nederland				030-2166879	06-53256730		
	Jansen	André	Vitens	Postbus 10005	8000 GA	Zwolle	038-4276264	06-11046926		andre.jansen@wmo.nl
	Janssen	Ton	Federatie Natuur en Milieu Utrecht	Emmalaan 41	3581 HP	Utrecht	030-2544457		030-2523439	t.janssen@nmu.nl
	Kieft	Henk	ETC Ecoculture	Postbus 64	3830 AB	Leusden	033-4326000		033-4940791	h.kieft@etcnl.nl
de	Koe	Jeroen	Natuurmonumenten	Postbus 9955	1243 ZS	's Graveland	035-6559282	06-54985317	035-6559753	j.dekoe@natuurmonumenten.nl
	Kooistra	Andries	Habiforum, ICT	Postbus 420	2800AK	Gouda	0182-540655			kooistra@habiforum.nl
de	Kruijf	Aart	Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei	Postbus 599	3770 AN	Barneveld	0342-404242		0342-404243	a.kruijf@svgv.nl
	Kruiswijk	Menna	ArCo Management	Hoogstraat 41	4285 AG	Woudrichem	0183-310403		0183-310644	menna@euronet.nl
de	Kuijjer	Oskar	KDO Advies	Postbus 3456	1001 AG	Amsterdam	020-4212867	06-54663215	020-4202194	kdo@kdoadvies.nl
	Londo	Marc	KDO Advies	Kaiserstraat 63	2311 GP	Leiden	071-5147649	06-13688007	071-5275189	marc@kdoadvies.nl
van	Luin	Ab	Habiforum	Postbus 420	2800 AK	Gouda				
	Maarleveld	Marleen	Dienst Landelijk Gebied	Postbus 20021	3502 LA	Utrecht	030-2756903			m.maarleveld@dlg.agro.nl
	Migchels	Gerard	Praktijkonderzoek Veehouderi	Postbus 2176	8203 AD	Lelystad	0320-293461	06-51237038	0320-241584	g.migchels@pv.agro.nl
	Moolenaar	Dorus	Provincie Gelderland	Markt 11	6811 CG	Arnhem	026-3599561			t.moolenaar@prv.gelderland.nl
	Mur	Pieter	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede	0318-671400			p.j.mur@eclnv.agro.nl
	Rombouts	Piet	Milieucooperatie De Peel	Postbus 430	5500 AK	Veldhoven	040-2587136	06-29520258		prombo@zito.nl
	Sijberden	Marianne	Waardevol Woudrichem, De Kazerne	Postbus 27	4285 ZG	Woudrichem	0183-303533		0183-304138	kazerne@wxs.nl
	Slagman	Gerrit	GLTO, Grondbank Tubbergen	Burenweg 14	7621 GX	Borne	074-2657133			gslagman@glto.nl
	Sol	Machiel	Boermarke Wapserveen	Midden 156	8351 HL	Wapserveen	0521-321372		0521-321554	m.sol@comveeweb.nl
	Sonneveld	Marien	TREK Brabant	Postbus 3060	5203 DB	Den Bosch	073-5286647		073-5229850	sonneveld@kokon.org
	Tiggeloven	Jan	WCL Winterswijk	Postbus 387	7100 AJ	Winterswijk	0543-512253	06-52780496	0543-530594	poelhuis@wxs.nl
van	Tilburg	Max	Den Haneker	De Laak 31	4128 CA	Lexmond	0347-342044		0347-342014	kantoor@denhaneker.nl
	Timmermans	Theo	Stichting Woudboeren	Savendonksestr. 6	5283 PB	Boxtel	0411-632678			
	Vellinga	Theun	Dienst Landelijk Gebied	Postbus 20030	3502 LA	Utrecht	030-2756814	06-51247661	030-2756999	t.v.vellinga@dlg.agro.nl
	Verkade	Geert-Jan	Habiforum	Postbus 420	2800 AK	Gouda	0184-540655			verkade@habiforum.nl
de	Vries	Christian	Kessels & Smit	Maliebaan 45	3581 CD	Utrecht	030-2394040		030-2394045	devries@kessels-smit.nl
	Weebers	John	Habiforum	Postbus 420	2800 AK	Gouda	0182-540655	06-22917371	0182-540656	weebers@habiforum.nl
	Wieringa	Helmer	Land & Co	Postbus 179	6700 AD	Wageningen		06-53447770		hwieringa@landco.nl
	Wikkerink	Henk		Wissinkweg 2	7109 BC	Winterswijk-Miste				
	Zwaan	Cees	DLG Oost	Postbus 9079	6800 ED	Arnhem	026-3781337	06-51381634		c.zwaan@dlg.agro.nl